

ЗА ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ СУЕТАТА И ХРАБРОСТТА ВЪВ ВТОРИЯ СЕВАСТОПОЛСКИ РАЗКАЗ НА Л. Н. ТОЛСТОЙ

Ефрем Каранфилов

Щабскапитан Михайлов от втория севастополски разказ („Севастопол през май“) на Лев Толстой е скромен човек. Скромно е и неговото място в морето от критически писания за творчеството на великия писател. Там почти не се мярка високата, прегърбена фигура на щабскапитана. Тя сякаш се притаива зад едрия силует на дремещия фелдмаршал Кутузов, зад блясъка на неспокойния, вечно задъхан княз Андрей, зад романтичното очарование на Хаджи Мурат или най-после — зад барутния дим, обгърнал капитан Тушин.

От всички интересни герои на писателя за щабскапитан Михайлов е писано най-малко. В това има и нещо закономерно. Защото той е един от ранните любимци на Толстой. В него писателят е заключил много от съкровенията си младежки наблюдения и мисли. Но именно затова ще видим как този характер многократно се превъплъщава с едни или други от своите качества в различни по-късни герои на Толстой. Тези последни герои засенчват първия.

От друга страна, скромността, свитостта и на литературните герои понякога става причина те да преминават незабелязано край погледите на литературните историци и критици. С какво би могъл да ги привлече щабскапитан Михайлов? Та той не е ярък характер, не блести с никакви особени умствени качества, както отбелязва и самият автор. Той е страхлив, дори суеверен, липсва му дълбочина. Колко по-колоритни, привлекателни са например двамата героични братя от третия севастополски разказ? Едничкият интересен момент в живота на щабскапитан Михайлов това е когато той лежи под възпламенената бомба и чака да избухне. Не случайно, като говорят за севастополските разкази или изобщо за военните разкази на Толстой, изследователите непременно се спират на този момент. Нали и Чернишевски не го забравя, когато формулира своите интересни мисли за диалектиката на душата.

Всичко останало обаче във фигурата и в личността на щабскапитана изглежда безцветно, обикновено.

Но тъкмо в тази така релефно подчертана обикновеност и в скритото зад нея, тъкмо в това, че образът е събрал най-съкровенията мечти на младия Толстой, има нещо привлекателно, нещо, което ни кара не само с

интерес, но и със съчувствие да свеждаме глава към добродушния капитан, да прикриваме снизходителните си усмивки, да мислим.

Да, този човек „с ограничени умствени способности“ ни кара да мислим. . .

★

В каква посока щеше да се развие творчеството на Лев Толстой без Кавказ, армията, Кримската война? Винаги е интересно да се проследи началото в кариерата на великия човек, онзи момент, онзи Риволи, когато той, изправен пред бъдещето, изпълнен със сили и мечти, поема по големия си път. И ако автобиографичните повести „Детство“, „Юношество“, „Младост“ ни разкриват как се формира характерът на бъдещия писател, то военните разкази ни показват как Толстой се среща с руския народ, с хората, с безкрайното разнообразие на човешките характери. Тук той вижда руските мужици, онези мужици, за които ще пише през целия си живот, как умеят да умират спокойно и просто, като цветята и дърветата. Тук той вижда как непрекъснато се превъплъщава суетата на аристократите, колко е упорита борбата между истината и лъжата дори пред лицето на смъртта. Тук той дава своя свещен обет на писател: „Героят на моята повест, когото аз обичам с цялата сила на душата си, когото се стараех да възпроизведа в цялата му красота и който винаги беше, е и ще бъде прекрасен — е истината“.

Едни от основните насоки в творческото развитие на Лев Толстой започват от военните му разкази, започват от армията. Своите наблюдения и впечатления от военния живот той никога не ще забрави. Може би нямаше да съществува „Война и мир“ без военните разкази, както нямаше да съществува капитан Тушин без капитан Михайлов. Много от величествените табла на бойните сцени, така познати на цялото човечество от „Война и мир“, са скицирани във военните разкази. Никога само прочитането на „Пармския манастир“ не би било достатъчно, за да нарисува писателят сражението при Бородино. Военните релации и скици биха останали мъртви, ако офицерът Толстой не беше видял как сините французки вериги атакуват бастионите на Севастопол. Сигурно и Наполеон малкият е впръскал капки в омразата на Толстой към Наполеон великия.

Тук в разцвета на своята младост той се среща с бога и смъртта, които ще го мъчат през дните на неговата старост. Тук той обявява началото на своята 50-годишна война срещу суетата, щеславие и лъжата, прикрити под лустрото на славата и лицемерието. Тук той яко улавя с двете си здрави мужишки ръце позлатения трон на Романовци и започва да го тресе, а заедно с него и цялата йерархическа постройка на монархията.

В живота и особено в младостта на всеки голям писател обикновено има едно драматично събитие, около което се групира цялото му творчество, което дава насоката на това творчество. Такова събитие в живота на Толстой е Кримската война, в живота на Пушкин и Лермонтов — Кавказ, в живота на Достоевски — Сибир. Не блести ли с трагическа красота Кавказ сред звънящите рими на поетите-изгнаници, не тегне ли сянката на Сибир не само над „Писма от мъртвия дом“, но и над „Престъпление и наказание“, „Братя Карамазови“, „Идиот“? Пушкин, Лермонтов, Толстой останаха завинаги свързани с Кавказ, Достоевски — със Сибир. . .

Обикновено се вярва, че железните клетки на военната дисциплина убиват живия творчески дух, смачкват го. Но в армията човек се научава да наблюдава и мисли, да разбира човешките характери, принудени да разкриват своята същина, когато са притиснати от тежките обстоятелства. Това го е забелязал още Рене Декарт — този мислещ войник. Колко различен би бил у нас Йовков без годините, прекарани на фронта, колко по-богато става творчеството на Димчо Дебелянов с военните му стихове?

Когато се говори за Толстой, не трябва да се забравя началото: Кавказ и Кримската война. И над неговото епическо повествование се възправят белоснежните гребени, забулени с барутен дим. От върховете на Кавказ, от грохота на боя се носи онази романтична нишка, онази вътрешна развълнуваност, която струи дълбоко под епическото спокойствие на умърения разказвач.

Зрелият творец изрече тези юношески думи: „Когато съчиняваш чрез главата си, думите послушно и хармонично лягат на хартията. Когато пишеш от сърце, в главата се събират толкова много мисли, във въображението — толкова образи, в сърцето — толкова възпоминания. Изразите са недостатъчни, нестройни и груби. Може би и да греша, но аз винаги се старая да не пиша чрез главата, а се старая да пиша само от сърцето си“.

★

Разказът „Севастопол през май“ е един трактат върху суетата и храбростта. В младежките си автобиографични повести писателят е уловил тънки нюанси от гримасите на суетата. Но сега той ще я покаже под военния мундир. И нещо повече: ще я накара да се бори със самата смърт, да прониква дори до нейните предели. На фронта една закъсняла жизненост, усетила приближаването на боя, като че намира израз в суетата. Но тъй е само на пръв поглед. Защото суетата и тук се ражда от безсилието, от амбицията и щеславието. Позата винаги е ставала заместител и прикритие на изпепелената жизнена същност. Суетата и позата са лъжа, а Толстой още от ранни младини не понася лъжата. Може би ярката, полемична любов на писателя към обикновеното идва от дълбоката му омраза към щеславието и позата. А те са свързани именно с аристокрацията, намираща се в такъв етап от своето развитие, когато всичко жизнено е врамчено в тънките капилари на фиността, когато живият дух се е превърнал в мъртва догма. Това е времето на щеславието, панаир на суетата. (Толстой е обичал Текерей.)

Мъртвата йерархическа стълба в царската армия раздухва още повече щеславието и суетата сред офицерите-аристократи и подхранва бацила на аристократоманията сред офицерите не аристократи. Тук позите, произтичащи от военния бит и дисциплина, са по-малобройни, но по-колоритни. Суетата е свързана със стремежа да се покажеш обикнен с такива качества, които се ценят най-много в определена обществена среда. Сред офицерите тези качества са: бохемщината, успехи сред жените, гуляите, спорта, конеге. Но и любовта към гуляите, и казионният разврат, и спортът имат повече показен характер, служат повече като белези за мъжественост, тъй като самата мъжественост липсва.

След като стъпят в релсите на йерархията, офицерите осигуряват своето казионно бъдеще. Но заедно с това интелектуалното им бъдеще започва да замира. Животът им се превръща във верига от забавления, които заместват духовния живот. Спомнете си за младия Ростов — каква

пустота все от него! Спомнете си за Бронски — колко пошлост е прикрита зад красивата му външност! Спомнете си за „еволюцията“ в развитието на офицерския морал в „Два хусара“.

Но има все пак нещо, което като че запълва пустинята в душата на офицера: това е чувството за чест и храбростта.

До излизането от печат на военните разкази на Толстой храбростта се е смятала за рицарско достойние, върховен израз на честта, свързана с офицера и с благородника. Още от рицарските времена офицерската чест се е сливала с храбростта. С настъплението на буржоазията обаче под нейната груба стъпка връзките между честта и храбростта постепенно се разхлабват, за да могат спокойно да се провират в пролуките лъжата и лицемерието. Но етикетът си остава: „Noblesse oblige“. Благородникът трябва да даде вид, че е защитил своята чест.

През дни на война честта на офицера и благородника го задължава да бъде храбър. Но тук освен честта се намесва и още нещо — храбростта носи облаги: ордени, златни саби, повишения, награди. Храбрецът е заобиколен с почести и слава. Той е герой. Не е лошо да минаваш за храбрец.

Както е известно, в цялото творчество на Лев Толстой главни герои са аристократите, от една страна, и от друга — мужиците, народът. Само във военните разкази главни герои стават обикновени руски офицери. Такъв е щабскапитан Михайлов, такива са двамата братя от „Севастопол през август 1855 година“, такъв е капитан Хлопов от „Нападение“ и пр. (Когато Луначарски говори, че героите на Толстой са аристократи и мужици, той изпуска предвид военните разкази.)

Защо великият писател избира за свои главни герои обикновените руски офицери? Защото негов главен герой преди всичко е истината. Той иска да разкаже истината за Кримската война. И офицерът граф Лев Н. Толстой разкъсва романтичното було от славословия за руската военна храброст, разбива грижливата постройка от шаблони за величието на руското оръжие и разкрива пред изненаданите очи на читателите, че истинските храбrecи са обикновените руски офицери, дошли от народа, руските войници, тези мужици, облечени в шинели, които толкова време задържат твърдините на града.

Той показва, че храбrecи могат да бъдат не само аристократите. Тази върховна проява, свързана с аристократическата чест, едничката духовна черта в същината на офицерите-аристократи, пред която замират ироничните им усмивки, става достойние на други: на руския народ. И което е още по-лошо, на обикновените офицери, онези, които не са адютанти, не говорят френски, не носят лачени ботуши и не са „très comme il faut“. Истинчената храброст на благородника „cette belle bravoure de gentilhomme“ трябва да се изгуби сред морето от храброст на обикновените руски хора.

Ние днес трудно можем да си представим колко революционно са прозвучали тези разкази, написани от офицер и благородник. Не случайно председателят на цензурната комисия М. Н. Мусин-Пушкин е бил дълбоко възмутен. Нов еретик от класата се явява. А винаги властващите класи са се бояли най-много от еретиците. Тези, които произлизат от дадена среда и решат да се възбунтуват, стават най-злите отрицатели. В тяхната омраза има нещо лично, лична страст, а такава страст е най-ярка и най-войнствуваща. Но и напуснатата среда от своя страна най-много мрази и никога не може да прости на „бялата врана“.

В тези разкази младият Толстой със смелост, не по-малка от смелостта на най-големите севастополски храбrecи, атакува тъкмо честта на аристокрацията. Какво по-страшно за офицера-аристократ от това да го наречеш страхливец?

Скромният, прегърбен и стеснителен щабскапитан Михайлов е един от първите в руската литература, който се осмелява да хвърли своята недотам бяла ръкавица в обръснатите, парфюмирани и самоуверени лица на графкалугиновци и князгалциновци.

★

Разказът „Севастопол през май“ е композиран между два концерта на военната музика. Той започва под звуците на военна музика и завършва под същите медно-гръмливни звуци. Но времето между тези два концерта е изпълнено с грохота на боя.

Такава е и вътрешната структура на разказа (колко чужд е той на традиционната представа за композиция на разказ?). Парадът на човешката суета е прекъснат от гранатите, атаките, смъртта, за да се появи на ново след заглъхването на последния залп, все така пищен и многобагрен.

Никой дотогава във военни произведения не е показвал лика на суетата. Никой не се осмелявал зад окичените със слава бойни знамена да дири пъстроцветните шатри на човешките пози и щеславие.

В прелестно-спокойната картина на разхождащите се офицери, които слушат музика и разменят погледи с младите девойки, се чувства един единичък стремеж: да изглеждат аристократи и то по аристократи, отколкото са, и да изтъкват пред другите, че те са храбrecи. Всеки стремеж да се покажеш не такъв, какъвто си, ражда поза. А позата е свързана с напрежение и неестественост. Тези господа позират като аристократи и като храбrecи. Позата на храбрец изисква да имаш вид на весел, безгрижен човек, който пред нищо не се спира, да намираш всевъзможни начини с безразличен вид да говориш за боевете, в които си участвувал, и като за нещо обикновено да споменаваш за подвизите си. Аристократоманията пък е свързана преди всичко с проникването в аристократическите среди. Но колкото по-висшестоящи са дадени обществени кръгове, толкова по-голям наплив има към тях и толкова по-трудно се прониква в тях. Само тези, които умеят да бъдат „забавни“, т. е. да служат за шутове, ще бъдат посрещнати с благосклонна пренебрежителност сред аристократите. Писателят ни е показал студената учтивост, френският език и иронията, с които аристократите се ограждат от обикновените руски офицери. (Характерна в това отношение е сцената, когато Калугин кара пристигналия от фронта офицер да стои безпомощно сред стаята, без да му обръща внимание.)

Но писателят ни е показал също и как някои от тези обикновени офицери смятат за най-голяма чест да разговарят с аристократи и особено да ги видят, че разговарят с аристократи. С тъкмо намерени и точни детайли писателят разкрива трагичната страна на такава суета. Та нали същите тези хора утре ще заминат към фортовете и може би към смъртта? Нали те току-що са дошли от фортовете, току-що са се измъкнали от огнената буря? Ето тук човешката суета непрекъснато намира и се бори със самата смърт. Ако суетата все пак е жизненост, колко изродена става жизнеността на фронта?

Още по-интересно е, че тук суетата е в пряк досег и с най-благородното човешко качество — храбростта. Втората вътрешна линия в развитието на разказа това е проблемът за храбростта. Но тази храброст край огневата линия не е наметната с благороднически герб, нито е обкичена с пауновите пера на щеславие. Това е храброст, която трябва да разцъфти сред бомбите, блесналите щикове, барутния дим, разкъсаните тела. Толстой не обича романтичната храброст, заела красива поза пред обектива на историята, напъстрена със звучни фрази, тези френски „mots“, които се запомнят повече от самите дела. Толстой не обича дори трагическата красота на човешката суета, която се изпепелява в прегръдките на смъртта. За него всичко романтично е задъхана лъжа. За него дори байроновската храброст, родена сред поетичния звън на римите, му се струва подозрителна. За него дори гарибалдийската храброст с червената риза и презрителната усмивка към куршумите му се струва подозрителна. Всичко, в което има дирене на ефект, на поза, на украса, макар и блестяща, е непоносимо за Толстой. Колко сила се изисква да дириш в смъртта облика на лъжата? Толстой се провиква: „Покажи как се отнасяш към смъртта, за да разбера какъв човек си ти!“ За него обикновените хора умират просто като войника Авдеев от „Хаджи Мурат“. Грозно умират иваниличевци. За него, когато се раждат великите дела, великата дума е излишна. На Пушкиновото „Прекрасното трябва да бъде величаво“, Толстой противопоставя: „Прекрасното трябва да бъде просто“. (А. Б. Гольденвайзер „Вблизи Толстого“, т. I., изд. 1922 г., стр. 313). Колко дълги са речите на умиращите Балзакови герои в сравнение с безмълвието на умиращите Толстоеви герои?

В този разказ Толстой не говори общо за суетата и общо за смъртта. Напротив, той говори за взаимоотношението между човешката суета и човешката храброст. А човешката храброст това не е Платоновата „да знаеш от какво да се боиш и от какво не“, а как се отнасяш към смъртта.

Зад простата обикновена структура на разказа, зад неговата жива яснота се крие дълбок психологически и дълбок философски подтекст. Оттук и ролята и значението на героите. Те, въпреки че се разхождат под ръка и заедно слушат музика, са противоположни и враждебни.

От едната страна стоят аристократите, наредени в различните степени на военната и аристократическа йерархия, а от другата страна стоят обикновените кадрови офицери и войници. Те всички в името на дълга са събрани край бастионите на Севастопол.

Но централните герои на разказа, привидно разположени един към друг, но дълбоко противоположни и като характери и като социални типове, това са храбрецът-адютант граф Калугин и страхливецът щабскапитан Михайлов.

★

В своето интересно есе върху командването („Беседи и мисли върху командването“, изд. 1940 г., стр. 32) Андре Мораа споменава за адютант Калугин от „Севастополските разкази“, който, като почувствувал страх под огъня, си припомнил за убития героичен куриер на Наполеон, изпълил се с гордост и веднага стойката му станала „на храбър казак“. Френският писател не е разбрал достатъчно дълбоко образа на Толстоевия герой. Защото Калугин е действително храбрец, може би най-храбрият всред героите на разказа, но храбрец преди всичко от щеславие и суета. Това

не е героична храброст. Калугин е надарен с дебели нерви и отлично може да се владее, но това не е достатъчно, за да бъде герой.

Нека разгледаме по-отблизо и по-задълбочено характера му. Преди това обаче трябва да се спрем на тези, които заобикалят Калугин, на неговите приятели и да видим какво е тяхното отношение към дълга и към смъртта. Само така ще почувствуваме по-добре вътрешния облик на Калугин и откъде извира неговата сила. Защото все пак той е най-яръкият представител на средата си.

Негов близък приятел е княз Галцин. Той сякаш е епизодичен герой в разказа, но при Толстой няма епизодични герои. Княз Галцин заема не само място във вътрешната структура на повествованието, но е така нарисован, че се е превърнал в жив, ярък образ. Ние си го спомняме с неговата изтънчена небрежност, с аристократична ироничност да приема ухажванията на тези, които го заобикалят. Той наблюдава от креслото на топлата стая заревото на боя и разсъждава за красивата храброст на благородника, която за съжаление изчезва сред възпясалите обикновени войници и офицери. Той се разхожда, красив и духовит, край военната музика и прави иронични забележки на френски език. Но той избягва да отива на фронтовата линия. Може би твърде кално, нечисто е там за него, може би от нежелание да се смесва с мръсните пехотни офицери, а може би и просто от страх. Но след като се е налюбувал от своя прозорец на красотата на сражението, той ще се възмути дълбоко от това, че войниците бягат, напускат фортвете.

Сцената със срещата на княз Галцин и ранените войници е една от най-силните в разказа. Тя и сега ни изпълва с възмущение. А какво впечатление е направила, когато са я чели Некрасов и Тургенев, Чернишевски и Херцен?

Блестящият от красота и изящество княз със своите бели ръкавици, със своите лачени ботуши се изправя пред потъмнелите от боя, изкаляни, окървавени войници, за да ги укорява, че бягат и да им говори за дълг и чест. Но както винаги става в такива случаи, тук се явява и парвенютото, у когото слабостите на аристократа се разкриват с неочаквана и подчертана сила. Ето го поручик Непшитетски, забравил, че се е направил на болен, че е симулант, се провиква към един войник: „А ти къде отиваш, мерзавец!“ Оказва се, че този войник е тежко ранен.

Едва сега княз Галцин чувства колко подло е неговото поведение. „На княз Галцин изведиш му стана ужасно срамно за поручик Непшитетски и още повече за самия него. Той почувствува, че се изчервява, което рядко се случваше с него — обърна гръб на поручика и, без да разпитва повече ранените и да ги следи, тръгна към превързочния пункт.“

Великият писател е показал, че все пак князът може да се изчервява, нещо, от което е напълно лишен подлецът Непшитетски.

След този случай княз Галцин може би няма да спира вече бягащите войници, но няма да отива и на фортвете, „където е така ужасно“. Той ще продължава да наблюдава красотата на сражението от мекия фотьойл, ще пие ароматичен чай и ще разсъждава за изчезващата вече „*belle bravoure de gentilhomme*“.

Другият член на аристократическата компания е барон Пест. Той е млад човек. У него щеславието е по-буино, но и по-малко хитро. Барон Пест е все още с нисък чин и не може да си позволи да не отива на фортвете. Той участва в сражение. И там се държи добре. Дори храбро се бие, убива французи, но чрез този характер ние чувствуваме как вели-

кият писател желае да покаже друг облик на храбростта. Барон Пест е без въображение. А винаги хората с въображение изпитват по-голям страх, понеже си представят ужасите на боя предварително. Те, така да се каже, на два пъти участвуват в сражението и често въображаемият страх е по-голям от действителния.

И второ: чрез барон Пест Толстой е пожелал да покаже онова опиянение на боя, когато човек забравя всичко, действува механично и се носи в голямата вълна на атаката. Това е някакво пиянство — силно, но нетрайно, където съзнанието не участва. (Не случайно Толстой е нарисувал и образа на ротния командир на Пест — Лисинковски, който преди боя винаги се напива.) Пест отначало изпитва неописуем страх, но после вълната го поема и той, който никога не е убивал, намушква един французин. Тук сред опиянението на боя се промъква отначало отвращението, а после суетата: „Аз съм герой“. От този момент навсякъде Пест ще говори за своя подвиг, ще насочва разговора към него, ще се чувствува подценен, когато се говори за други подвизи, и суетата завинаги ще се настани в неговото младо сърце.

Към компанията на благородниците непрекъснато се присъединява ротмистър Праскухин. Той не е от средата на титулуваните офицери, но гори от желание да бъде с тях. Той знае да бъде весел, да пее, да играе на карти, с една дума — забавен човек. Този Праскухин е най-близък с Михайлов, но не смее пред другите да му подаде ръка, за да не кажат, че има връзки с обикновен пехотен офицер. Той подхвърля на княз Галцин, че обикновените руски офицери не разбират от храброст. Той е суетен и същевременно жалък шут на забавляващите се благородници. Праскухин в същността си е страхливец и това е естествено за него, но той се бои най-много от това да изглежда страхливец. И както ще се види по-късно, тъкмо този човек загива в непосредствена близост с щабскапитан Михайлов.

Такава е компанията на благородниците. Сред тях централно място заема Калугин. Той е адютант, изпълнен със самочувствие на отразената генералска светлина. Адютанти са ставали по онова време предимно благородниците. Характерно за Калугин е неговото самочувствие. Той е амбициозен, себевлюбен и вярва в себе си. У него няма аристократичната отпуснатост и префиненост на Галцин. Той е умен. Естествено такъв самолюбив и амбициозен човек желае на всяка цена да минава за храбрец, никой да не го мисли за страхливец и което е още по-важно: неговата храброст да бъде оценена с награда, повишение и пр.

Той не обича да ходи сред окопите и бойните линии, но не ги избягва, когато очаква, че това ще бъде забелязано.

Самолюбивите, амбициозни и красиви хора не са склонни към себежертви и следователно към героизъм. Но когато са волеви и притежават здрави нерви, те могат да се показват храбри, дори да преодоляват могъщото чувство на страх у себе си. Те са, така да се каже, хитри храбреци, които знаят кога, къде и доколко да бъдат храбри. Всяка проява на храброст естествено е свързана с известен риск, но такива хора се стремят да намалят риска до възможния минимум. Хитри храбреци може да има, но хитри герои не, защото героизмът се ражда от готовността за себежертва. (Както не може да има и хитри поети. Защото истинската поезия изисква себежертва — враждане на себе си в песните.)

Внимателно проследява Лев Толстой пътя на Калугин из окопите. Той започва да изпитва страх от приближаващите снаряди, свива се,

но когато чува стъпки край себе си, веднага се изправя гордо. Той не желае да го видят, че скланя глава пред опасността. В това несъмнено има сила, но тази сила извира от самолюбието, от щеславие. В окопите Калугин изглежда дори много по-храбър, отколкото известен храбрец, морски офицер — награден с Георгиевския кръст. Този офицер не демонстрира храброст, докато Калугин предизвикателно надниква из бойниците, пъчи се над насипите с усмивка на устата си. Докато истинският храбрец е преминал през суетата и показността, за да дойде до спокойната храброст, Калугин се намира във фазата на ефектната храброст, свързана със самолюбието.

В „Нападение“ Лев Толстой е нарисувал друг тип самолюбив храбрец — това е Розенкронц, който обича романтичната страна на храбростта, ярките цветове на облеклото, очарованието на красивата поза. Нали е най-красива позата пред смъртта? В този вид храброст има нещо увличащо.

Калугин не е романтик, самолюбивата му храброст е по-практична. Но все пак това е храброст. Защото героят знае да се владее. Той не е и от онзи тип „храбреци“, за които говори генерал Драгомиров в разбора си на „Война и мир“ (Л. Н. Толстой в русской критике, стр. 295, изд. 1952 г.), които са само храбреци на думи, но постепенно придобиват репутация на истински храбреци. Калугин по същество е храбър. Но храбростта му не е свързана с дълга, с патриотизма, а със самолюбието.

Когато получава заповед от своя генерал да провери състоянието на фронтовете, Калугин не отива. Задоволява се да вземе сведенията, които му са необходими, от щабскапитан Михайлов. Като не го виждат, той няма нужда да бъде храбър. Неговата храброст е „дневна“.

Когато се среща из окопите с Михайлов под прелитащите снаряди и последният страховито прикляква при всеки гърмеж, Калугин спокойно, самоуверено се усмива.

След свършването на боя Калугин внимателно ще иронизира страха на Михайлов, за да изтъкне, че той самият е храбрец. Нали е толкова естествено Калугин да бъде храбрец?

И в боя той е успял да се покаже „très comme il faut“.

Ето такава е този вид храброст, родена от суетата. От романтична, както е при Розенкронц, тя сега е станала парадна. И очаква ордени, шум, тържества. Тя е много по-гъвкава и брутална от belle bravoure de gentilhomme. Това е храбростта на егоистичните, силни характери. Амбициозни и себелюбиви, те знаят как да носят плодовете на успеха. Действителността се е променила и някои от благородниците са се променили с нея: станали са практични.

Такъв е храбрецът капитан Калугин.

Какъв е страховецът щабскапитан Михайлов? Много подробно и внимателно Толстой е нарисувал неговия портрет.

„Висок, малко прегърбен пехотен офицер, като слагаше на ръката си не съвсем бяла, но чиста ръкавица, излезе от портичката на една от малките моряшки къщички, натрупани по лявата страна на улица „Морска“, и като гледаше замислено пред краката си, тръгна нагоре към булеварда. Изразът на некрасивото лице на този офицер издаваше ограниченост на умствените способности, но при все това разсъдъчност, честност и склонност към порядъчност. Той беше лошо сложен — дългокрак, неловък и

като че стеснителен в движенията си. Той носеше спретната фуражка, тънък, малко странно възлилав шинел, под предниците на който се виждаше златна верижка от часовник; панталоните му бяха с щрипки и чисти, кремавите му ботуши, макар и с изтъркани от различни страни токове, блестяха, но не толкова по тези неща, които не се срещат у обикновения пехотен офицер, колкото по общия вид на неговата личност опитното военен око можеше да различи не съвсем обикновен пехотен офицер.

От това твърде подробно описание ние добиваме представа за външността на героя. И въпреки че въздействието на едно описание се крие не толкова в дължината, колкото в енергията, чувствуваме точността на детайлите. На пръв поглед изтритите токове, избелелият шинел и пр. нямат особено значение за разказа, но те имат значение за характера на героя и особено за разкриване разновидностите на суетата, а както вече знаем, това е една от задачите на писателя. Ние разбираме, че капитан Михайлов не е аристократ, но не е и обикновен пехотен офицер. Той е бил кавалерист и е дошел доброволно в пехотата. Тази неопределеност на положението разкрива някои особености в характера на героя. Той не се чувства добре сред колегите си пехотни офицери, като капитан Абжогов, припорщик Сусликов. Но той няма сили и смелост да пробие бронята на аристократическите компании. Стеснителен и свит човек е. И освен това не е блестящ събеседник, не притежава грубата волност в отношенията с жените. Неговата плахост се проявява и тук. Той винаги се изчервява, когато преминава покрай прозореца на красивата си съседка. Колко воля му е била нужна, когато, за да се изтъкне пред Калугин и приятелите му, е принуден да се държи дръзко със същата тази съседка.

Щабскапитан Михайлов е и ограничен човек, спомените му не се простират по-далече от малкия провинциален гарнизон и са свързани с пошлото, изпълнено с грешки писмо от неговата романтична приятелка. И мечтите му са ограничени, някак си детски смели и твърде наивни.

Въпреки това щабскапитанът е неуверен в себе си, смутен, дори не амбициозен. Той не се стреми да блисти с духовитости, не умее да води светски разговор, не е много умен и отлично съзнава това. Той е стеснителен, както често се случва със скромните хора. Тежък ще да е животът на този офицер, който не знае да бъде дръзък с жените и шумно да се весели. Неопределеността на общественото му положение го обрича на изолираност и самотност. Той е и грозен, а винаги външният вид влияе върху самочувствието.

И най-после щабскапитан Михайлов е страхлив. Ние си спомняме за безбройните икони, които той носи из вътрешните джобове на куртите си, за безкрайното кръстене и молене преди участие в боя, за суевения му страх от числата и пр. Страхливите хора са склонни към суевение. А нашият герой е тъкмо суевен. При всяко отиване на фронтната линия той е убеден, че ще бъде убит. Сякаш постоянен страх гори в сърцето му. Както често се случва със страхливите, Михайлов е колеблив, мъчно взема решение и винаги съжалява за веднъж взетото решение. С една дума той е от този тип хора, които сме свикнали да наричаме слабохарактерни. Той е истински слаб човек. А има ли по-лоши качества за един боен командир от това да бъде нерешителен, колеблив, страхлив.

Колко много отрицателни качества е събрал великият писател в своя герой. На пръв поглед щабскапитан Михайлов е *par excellence* отрицателен герой.

Нека да видим по-отблизо дали щабскапитан Михайлов е отрицателен герой?

Да се опитаме най-напред да разберем дали действително той е не-симпатичен, дали ни отблъсква със своята нерешителност, ограниченост, плахост, суетливост, със желанието си да се харесва на благородниците и да дружи с тях.

И ние с учудване ще почувствуваме, че въпреки всичко, въпреки букета от отрицателни качества, този герой на младия писател не само че не отблъсква, но напротив — привлича, става ни близък. Въпреки лукавото равнодушие на повествованието, чувствуваме, че и Толстой не е равнодушен към него. Всички основни тонове, всички краски в портрета като че крещат: какъв безличен човек! Но подтекстът говори друго: какъв мил, симпатичен, привлекателен човек! Капитан Михайлов не само не събужда у нас съжаление, но дори и снизходителна усмивка. Нещо повече: ние със съчувствие, радост и гордост следим този кратък откъс от неговата жизнена съдба.

Къде се крие загадката и съществува ли някакво противоречие?

Това, което веднага бие на очи, е, че щабскапитан Михайлов не прилича на другите герои на разказа, че той е твърде различен от тях, че дори е създаден, за да им се противопостави.

Нека да видим най-напред какви са неговите мечти. Действително те са суетни, но по детски смели и наивни. От тази наивност лъха очарованието, което струи винаги от човешката искреност. Щабскапитанът е наивен. Има нещо мило в неговото простодушие. Сантименталните спомени за тихия провинциален градец и изпълненото с грешки писмо не говорят за пошлост, а за чистосърдечие.

В стремежите на офицера да се сближи с аристократите несъмнено има суета, но колко различна е тя от суетата на Калугин или Праскухин? И в нея се крие нещо детски наивно, но същевременно страдалческо. Защото на стеснителния човек са нужни много усилия, за да преодолее вътрешното съпротивление, породено от плахостта и да се приближи към хора, които му се струват блестящи, непостижими, далече превъзхождащи го. Михайлов никога не може да бъде нахален. И суетните му стремежи са плод на същата детска наивност.

Плахостта пък се поражда от вродената му естествена скромност. Възлюбен най-скромният измежду всички тези воюващи и веселещи се офицери е именно щабскапитан Михайлов. Той никога не позира, никога не говори за себе си, склонен е да се подцени за сметка на другия. И тук ние идваме до същината на характера. Щабскапитан Михайлов е лишен от егоизъм и себевлюбеност. Той е душевно чист човек. Като говори за диалектиката на душата при героите на Толстой, Чернишевски се спира и на нравственото чувство, характерно за тях. Михайлов е носител на такова нравствено чувство. Той е един от първите в оная верига от герои на Толстой, а впоследствие и на Достоевски, у които нравствената чистота е тяхна същност, а детинската непосредственост и искреност едничкото средство, с което влизат в досег със заобикалящите ги.

Но в този разказ, както изтъкнахме вече, Толстой го интересуват проблемите на храбростта.

Ние видяхме от какъв вид е храбростта на Калугин, на Пест, на Праскухин. При тях тя е примесена с нечистите наслойки на суетата.

В своя разказ „Нападение“ Толстой е нарисувал един образ, който е, така да се каже, „чист храбрец“. Това е капитан Хлопов. Ето го как изглежда през време на боя: „Във фигурата на капитана имаше много малко войнственост; но затова в нея имаше толкова истина и простота, че тя ме поразяваше. Ето кой е истински храбър, си помислих аз.

Той беше точно такъв, какъвто всякога съм го виждал; същите спокойни движения, същият равен глас, същото добродушно изражение на неговото некрасиво и просто лице. Само по погледа му, който сега беше по-светъл, отколкото обикновено, можеше да се забележи вниманието на човек, спокойно зает със своята работа. Лесно е да се каже: „Такъв, какъвто е всякога.“ Колко различни отсенки съм забелязал у другите: един иска да се покаже по-спокоен, друг по-суров, трети — по-весел, отколкото обикновено. По лицето на капитана се забелязваше, че той и не разбира, защо трябва да се показва такъв или онакъв.“

Не ви ли напомня твърде много държането на капитан Хлопов през време на боя поведението на капитан Тушин при Бородино? Но храбростта на този обикновен руски офицер напомня и на друг момент пак от ранните творби на Толстой: това е молитвата на нянята при смъртта на майката от „Детство“. Същата простота, чистота на чувството, непримесено с никакви други наслойки и особено, лишено от суета. А щом като чувството е лишено от суета, това показва, че то е всеотдайно, че в него не се крие егоизъм и щеславие.

Но докато капитан Хлопов е твърде еднолинеен като характер, щабскапитан Михайлов е много по-сложен и интересен. Преди всичко той е страхлив. Казахме вече за неговата нерешителност, колебливост, съжаление за взетите решения. Да си припомним как той винаги съжалява за стореното: че е напуснал гарнизона и дошъл в Севастопол; че е изоставил кавалерията и е постъпил в „прашната“ пехота; че доброволно отива на огневата линия; че се връща назад да види дали е убит Праскухин и пр.

Колко трудно взема решения този човек? Един Калутин, когато реши нещо, провежда докрай решението си, без да се обръща назад.

Михайлов, напротив, непрекъснато се обръща назад. Страхливостта го кара да разглежда нещата от всички страни. Той преодолява много вътрешни пречки.

Но въпреки всичко той доброволно напуска тихия спокоен градец и отива в Севастопол. Той доброволно напуска „аристократическия“ род войска — кавалерията и постъпва в „плебейския род войска“ — пехотата. (Това е тежък удар върху суетата.) И за какво? Той плахо и наивно си мечтае, че може да бъде награден. Но основната причина, която го кара да взема такива решения, това е чувството за дълг. Този човек вярва, че офицерът трябва да бъде там, където се воюва.

И неговото поведение продължава все така в логическа връзка. Той знае, че поручик Непшитшетски се преструва на болен, симулира, но въпреки това отива в боя, защото вярва, че не бива да се остави ротата без офицер. Той непрекъснато се бори и ще се бори със себе си. Но никога не взема решение, което да е продиктувано именно от най-силното негово чувство: страх. Напротив, всичките му решения са на храбър човек. Поведението му е поведение на храбрец.

Когато Праскухин е убит, Михайлов забелязва, че го няма. Те не са приятели. Праскухин се е държал пренебрежително или иронично към простия пехотен офицер. Михайлов спокойно би могъл да не се интересува за съдбата на този човек. Това дори не влиза в неговите задъл-

жения. Но Михайлов се интересува. Нещо повече, той решава, че е редно да прати хора да го потърсят. В момента се води бой, падат убити, само от артилерията са извадени повече от 26 човека от строя. Михайлов намира, че не е хубаво да праща подчинени от ротата да дирят Праскухин. Той смята, че е най-честно сам да отиде под огъня. И отива. Извървява опасния път на идване и на връщане. И всичко това става, след като е изживял вече ужаса на срещата със смъртта край въртищата се бомба. Колко смелост се изисква да се върнеш отново и веднага там, където само поради една случайност не си бил убит? Помислете си за нервното сътресение!

Свърх всичко Михайлов е ранен в главата. Той би могъл да отиде на превързочния пункт, да поиска почивка. Той се колебае какво да направи, още повече, че главата силно го боли. Но остава в ротата.

Въпреки иконите, кръстенето, въпреки вярата, че определени числа му носят смърт, въпреки че не може да владее нервите си, той никога не напуска командирския си пост.

Но страхливецът не се мъчи да прикрива своя страх, да се показва по-храбър, отколкото е. Той приклеква при всеки снаряд, гледа уплашено, но чистосърдечно разказва на Калугин онова, което е видял за противника. (Тези сведения блестящият храбрец впоследствие добре ще ги използва за себе си.)

Да се спрем на прочутия момент с бомбата, когато тя се върти и залегналите до нея Праскухин и Михайлов я чакат да избухне и да ги убие.

Първата мисъл на Праскухин в този върховен момент е породена пак от суета: дали бомбата не е паднала далеч и не е ли залегнал ненужно, няма ли да мине за страхливец? Когато забелязва обаче, че и капитан Михайлов е залегнал, Праскухин се поуспокоява. От този момент мислите на ротмистъра се въртят с бързината на бомбата и все не могат да се откъснат от суетата. (Той си припомня дори, че има да дължи на Михайлов рубли.) А заедно с това и чувството за опасността, за смъртта, която шуми до главата му, се преплита с другите мисли.

Точно и проникновено е предал великият писател тази среща на суетния човек със смъртта. И колко пъти в творчеството си ще рисува той такива случаи? Смъртта ще привлича като с магнит неговия проникателен поглед.

Какво прави през това време Михайлов? И той чака да избухне бомбата. Но непрекъснато съжалява за миналото, брой дали бомбата ще избухне на четно число, което значи, че ще остане жив. Постепенно той преодолява своя страх и се подготвя да отиде „там отвъд“. Когато бомбата избухва и щабскапитанът усеща, че е ударен в главата, той е дълбоко убеден, че умира и спокойно, естествено се среща със смъртта. Но когато вече разбира, че е само ранен, младият мъж дори със съжаление се връща отново към живота. Това е една от първите героични срещи със смъртта в творчеството на Толстой. Колко различна е тя от героическата среща на княз Андрей?

Така действа щабскапитан Михайлов.

Нека да свържем сега тези действия с други особености в характеристиката на героя.

Най-напред той не е красив. Защо го е изобразил писателят такъв? Защото красивите хора по начало са по-суетни, самолюбиви и много самоуверени. Красавецът е щеславен и рядко скромен. Красивите хора

по-трудно умират и не обичат да се жертвуват. (Разбира се, всичко зависи от конкретните случаи.)

Но защо писателят е изтъкнал, че Михайлов не е с блестящи умствени способности? По същата причина. Много умните, начетените се смятат за ценни, вярват, че има да изпълняват голяма мисия и затова като че са по-малко склонни към саможертва. Те са силно амбициозни, а амбициозните трудно умират. Да си припомним ли за „Записките“ на Захари Стоянов?

Тук ние идваме пак до въпроса за скромността. Михайлов е скромен и несебелюбив. Сред всички герои на разказа той е най-далече от суетата и щеславието. Неговото самолюбие е най-малко.

Щабскапитан Михайлов никога не мисли, че върши някакво героично дело. Напротив, той се стреми просто да изпълнява своя дълг и е убеден, че не го изпълнява добре. Той самият, заедно с всички други, се смята за страхлив.

Като характер и социален тип щабскапитан Михайлов е напълно противоположен на Калугин и другите храбrecи от разказа. А всъщност той е истинският, може би единственият храбрец. Защото, докато храбростта на Калугин се ражда от самолюбието, храбростта на Михайлов се ражда от липсата на самолюбие. Често стеснителните хора са годни на много по-голям героизъм от решителните, амбициозните, самолюбивите. Точно това иска да подчертае Толстой. У капитан Михайлов има вътрешна честност, каквато липсва на калугиновци. Той не е храбрец и от рода на капитан Хлопов. Не познава вдъхновението на храбростта в боя. Но не по-зле от него изпълнява своя дълг. Докато при Хлопов, Тушин и др. ние виждаме как най-дълбоките чувства са прости и мълчаливи, при капитан Михайлов ние виждаме как мълчаливата храброст, Наполеоновият идеал — courage de nuit може да се роди само от дълбокото чувство за идеал. Скрытата светлина на патриотизма разхубавява грозничкото лице на щабскапитан Михайлов. Неговата „нощна храброст“, сякаш изблизнала от страха, е изпълнена с поетично очарование. Тя преминава сложен и противоречив път в душата на героя, но не изгубва своята свежест.

Този противоречив път на храбростта превръща Михайлов от плах, смутен човек в сложен, драматичен характер. За нравствеността и за литературата винаги е важно вътрешното съпротивление, което се преодолява. А тъкмо тази вътрешна борба при Михайлов е най-интересна. През нея се минава, за да се дойде до подвига. Камшиците на амбицията при Калугин държат на разстояние настръхналия звяр на страха. Но всеки момент този лукавец може да скочи на врата му. А плахият щабскапитан Михайлов е в непрекъсната схватка, гуша за гуша със страха. Но не го изпуска из ръцете си. За тази тежка борба никой не подозира. И както става при благородните, несебелюбиви характери, страхът излиза на повърхността, а храбростта се скрива отвътре. Но подводното ѝ дишане изпълва със сила образа.

Трудно може да се срещне друг подобен храбрец в литературата. Ако той не е най-мъжественият, най-вдъхновеният, най-екзалтираният, то поне е сред най-скромните, най-милите, най-непосредствените храбrecи.

★

Хемингуей в „Зелените хълмове на Африка“ говори за „Севастополските разкази“ на Толстой, „тази много млада книга“ (Ърнест Хемингуей — Избранные произведения, том 2, стр. 252). Това е вярно. „Се-

вастополските разкази“ са млада творба на млад писател. Но едновременно — те са и зряла творба.

Младостта струи от дързостта на разобличението, от смелостта на начеващия творец да бъде съвършено прост в повествованието, от свежестта на наблюденията, от яркостта на образите, от шумящата, напрегната жизненост.

Зрелостта струи от дълбочината на характерите, от майсторството, с което е скрита огромна сложност зад привидната простота, от дълбината и точността на психологическите детайли. И още нещо има в този разказ, което не е младежко: той е скръбна творба.

Сякаш зад веселата, гръмлива военна музика, чиито звуци трептят над спокойствието на повествованието, се е прикрила някаква ирония или може би скръб. Какъв е финалът на разказа?

Ето я пак блестящата тълпа офицери, които се разхождат самодоволно и гордо по огряния от слънцето булевард. Те са ни познати. Това са хитрите храбреци, които умеят да използват резултатите от боя. Това са калугиновците, които превръщат капките пролята кръв на героите в ордени и чинове, които от народния подвиг знаят да правят стъпала по пътя на своята кариера. Които от славата на загиналите изковават релсите на удобен и приятен живот.

Хитрите, практични храбреци тържествуват. За тях свири военната музика. За тях са гърмели топовете и са блестяли ракетите на пламналите прапнели.

Тук, на този панаир на суетата, ние отново виждаме и щабскапитан Михайлов. Той е самотен, смутен, уплашен. Превръзката на главата не му дава мира: „Нали е само леко ранен!“

Калугин и Михайлов отново се срещат. Има някакъв трагичен звън зад ироничната и дръзка фраза, която Калугин подхвърля на своите приятели:

„Il fallait voir dans quel état je l'ai rencontré hier sous le feu!“

Всесилната суета е възтържествувала: адютантът Калугин е храбрец.

Пехотният офицер Михайлов е страхливец.